

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

Т. Л. Самойлова (Одеса)

ОСНОВНІ ЕТАПИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ОФІУССИ-ТІРИ

Поліс Офіусса-Тіра, заснований під час Великої грецької колонізації, з'явився на більш як 100 років пізніше за Ольвію або Істрію. Можна виділити 5 етапів його економічного розвитку: 1. Становлення Офіусси-Тіри (наприкінці VI – кінці V ст. до н.е.); 2. Період розквіту (кінець V - остання третина IV ст. до н.е.); 3. Час економічної кризи (кін. IV ст. до н.е. – сер. I ст. до н.е.); 4. Час економічного підйому після короткого періоду стагнації (сер. I ст. н.е. – близько 270 р.); 5. Період занепаду (остання чверть III – остання чверть IV ст. н.е.). Зупинимося докладніше на цій періодизації:

1 етап. Заснування окремої апоїкії на західному березі Тіраса наприкінці 6 ст. до н.е. На відміну від Ніконію та інших міст Північно-Західного Причорномор'я хора Офіусси-Тіри складалася з земельних наділів мешканців поблизу міста¹. До кінця V ст. до н.е. спостерігається бурхливий розвиток поліса, що сприяло його домінуванню в регіоні.

2 етап. Кінець V – третя чверть IV ст. до н.е. – період розквіту. Створюється потужна система оборонних споруд, розвиваються кам'яне домобудівництво, ремісниче виробництво, розквітає торгівля як з античним світом, так і з варварськими племенами, поліс карбує свою монету, з'являються сільські поселення.

3 етап. Кінець IV – середина I ст. до н.е. – період занепаду з короткочасною стабілізацією. Можливий напад Зопіріона у 331 р. до н.е. призвів до руйнування системи оборонних споруд, які згодом перебудовуються, відновлюються житлові будинки. Спостерігається збереження старих та поява нових торгових контактів. Зникають поселення хори. Руйнування міста Біребистою завершує цей етап.

4 етап. Середина I ст. н.е. – припл. 270 р. (готська навала). Підпорядкування міста Риму, втягнення його у політичну та економічну систему Римської імперії. Знову з'являються сільські поселення. Введення римського гарнізону, створення римської цитаделі змінюють зовнішній і внутрішній вигляд міста. Спостерігається розвиток торгівлі та ремесла, продовжуються торговельні контакти з античним світом.

5 етап. Остання чверть III ст. н. е. – остання чверть IV ст. н. е. Поступова деградація античного міста. Вихід римського гарнізону, занепад всієї системи оборонних споруд, скорочення торгівлі, занепад ремісничого виробництва, хоча культурні традиції античного світу

зберігаються. Припинення функціонування міста пов'язано з гунською навалою.

Отже, на початку свого становлення Офіусса-Тіра на перший погляд не було створено умов необхідних для домінування в регіоні. Тривалий час вона була позбавлена розвиненої системи поселень хори, які могли б виробляти достатній обсяг сільськогосподарської продукції для реалізації на зовнішньому ринку в обмін на імпорتنі товари. У цій ситуації дуже дивно чому Ніконій, який з'явився раніше і у короткий час обзавівся мережею сільських поселень, не став провідним полісом регіону. Цьому могло б сприяти і досить близьке розташування його метрополії – Істрії, яка могла б надавати йому необхідну допомогу у складній ситуації. Мілет же, метрополія Офіусси-Тіри, знаходився від своєї колонії дуже далеко, і до того ж був розгромлений персами в 494 р. до н.е. Поселення біля Тіри з'явилися за понад 100 років після заснування колонії. Але вони могли забезпечувати продовольством лише її мешканців, про експорт зерна не йшлося. Обидва поліси, якщо Ніконій справді був повноцінним полісом, що виникли з невеликою різницею в часі, мали однакові стартові умови для свого розвитку.

Для з'ясування особливостей існування Офіусси-Тіри необхідно зрозуміти її економічну модель. Спробуємо обмежитися постановкою проблеми та своєрідною абляцією з поля нашого зору теорій, які не дають змоги вирішити це питання.

В одній зі своїх робіт С. Д. Крижицький та Н. О. Лейпунська, аналізуючи економіку Ольвії, зазначали, що природні умови Північно-Західного Причорномор'я сприяли втіленню в цьому регіоні за прикладом Ольвії моделі економіки, названої *автаркія*². Вона трактувалася як «практично повна, головним чином економічна незалежність від інших, існуючих поряд суспільств та громад»³. Для характеристики нібито ідеальної моделі політико-економічного устрою античних полісів термін *автаркія* не мав характеристик, що йому приписують як відкриття античних філософів. Інтерполяція цього терміну у поле античного світу відбулася вже у XIX ст., і він був прийнятий як продукт давньогрецької інтелектуальної думки. *Автаркія*, якій було надано більш модерністський вигляд, увійшла до наукової літератури як постулат, що не потребує додаткового доказу. Ми не розбиратимемо значення самого терміну *αὐτάρκεια*, оскільки це вже неодноразово робилося раніше. Лише нагадаємо, що *автаркія* в сучасному розумінні означає: «економічно замкнене господарство, яке не має зовнішніх торговельних зв'язків, а також економічну політику господарського відокремлення держави від економік інших країн з

метою створення економіки, що самозабезпечується»⁴. Насправді така система не могла функціонувати в античному світі. Ми не будемо зупинятися на всіх аспектах цієї проблеми.

Давньогрецькі філософи приділяли дуже багато уваги питанням найкращого устрою держави (полісу). Згадаємо працю Арістотеля «Політика», у якій він, хоча і не вживав цього терміна, але докладно проаналізував суть самої держави: «Суспільство, що складається з кількох селищ, є цілком завершеною державою [мається на увазі «поліс» – авт.], що досягла... самодостатності і виникла заради потреб життя, але існує заради досягнення добробуту. Звідси випливає, що будь-яка держава є продуктом природного виникнення, як і первинні спілки: вона є їх завершенням... У здійсненні кінцевої мети і полягає найвище завершення, а самодостатне існування виявляється і завершенням, і найвищим існуванням» (I, 1252b30). У цьому пасажі не йдеться про економічну замкненість чи обмеженість, швидше про завершеність процесу об'єднання об'єктів в єдиний організм заради добробуту всіх громадян. Останнє трактувалося далеко не тільки як матеріальне благополуччя, але швидше, як обов'язок перед батьківщиною, відповідальна участь у справах поліса, забезпечення багатством мудрості тощо. У наукових працях XIX–XX ст. зміст терміна *αὐτάρκεια* часто штучно звужувався та змінювався. В античних джерелах він має інші значення: *добробут, помірність, виконання, довільність, самозадоволення, благодущність* і т.п. – більшою мірою філософсько-етичні, теософські, дієтико-гігієнічні сенси. Достатньо навести лише один вислів Демокріта на підтвердження неоднозначності тлумачень давніми філософами цього терміна: «Перебування на чужині вчить автаркії способу життя: ячмінний коржик і солом'яна підстилка – ось найсолодші ліки від голоду та втоми» (fr. 246, 1). Автаркійним, як і неавтаркійним, у давньогрецьких філософів могла бути як людина, так і все, що її оточує. Термін *автаркія* як філософська та етична категорія, але не економічна, з'явився у працях Арістотеля (IV ст. до н.е.). У цей час полісна система вже повністю склалася, як в економічному, так і в політичному сенсі, і була на початку занепаду. Сам Арістотель як і інші давньогрецькі філософи не використовує у своїх працях термін *автаркія* як економічну категорію. Розглядаючи різні види автаркій: біологічну, етичну, космічну та ін. Арістотель доходить висновку, що автаркія, як мета полісу, є поєднанням всіх цих автаркій, і не є ідеалом саме економічної системи. Автаркія грецького поліса лише надає своїм громадянам можливості досягнення певної згоди, гармонії у суспільстві та справедливості. Арістотель, Демокріт, Сократ, інші

стародавні філософи надавали цьому терміну швидше філософського, етичного, ніж економічного сенсу, хоча й приділяли достатньо уваги розробці різних ідей, пов'язаних з економікою. Полісна автаркія за Арістотелем передбачає досягнення згоди, яка сприймається як прекрасна духовна єдність громадян, потреба у справедливості. Відсутнє в нього і поняття *автаркії* як ізоляції, відокремлення поліса від навколишнього світу. Так, досліджуючи причини появи грошей, він пов'язує це з розвитком міжполісних відносин і міжполісного поділу праці (Pol. fr. 1257a30-40)⁵. На підтримку тези про неможливість вживання модернізованого терміну *автаркії* для характеристики ідеальної економічної моделі можна навести промову Демосфена «Проти Лакріга» (XXXV). Схема епізоду з цього твору така: афінський торговець бере гроші в борг і купує на них вино в Менді (?), яке привозить до Боспорського царства, продає його і на виручені гроші закупає зерно, яке перепродує в Піреї і повертає борг. Отже вже у період раннього еллінізму з'являються досить складні схеми ринкового механізму⁶.

Цікавим є тлумачення автаркії Періклом (Thuc., 36, 3), який трактує автаркію як досконалість соціальної структури поліса, а не економічну замкненість. Якість автаркічності стає властивістю кожного громадянина поліса, який до того був неавтаркічним по своїй суті. У жодному грецькому полісі ми не знайдемо жодного державного грецького утворення, яке б мало в основі модель економічної автаркії.

Втілення в життя античного суспільства автаркії в модернізованому вигляді призвело б до застою та неможливості його розвитку як у соціальному, так і в економічному сенсі. Зауважимо, що причини Великої грецької колонізації криються в економіці античного суспільства і вона є запереченням такого розуміння автаркії. На певному етапі свого розвитку в грецькому суспільстві виникла необхідність заснування нових полісів за межами свого регіону. Цьому питанню присвячено величезний масив досліджень⁷. На певному етапі життя давньогрецького суспільства відбувається своєрідний стрибок, пов'язаний з використанням у виробничій сфері нового матеріалу для виготовлення знарядь праці – заліза, що зрештою приводить не тільки до збільшення обсягів різних видів продукції, що потребують збуту, але й до відповідного зростання населення. Це призвело не тільки до дефіциту багатьох необхідних ресурсів, а й до дисбалансу соціальних відносин. З'явився масштабний колоніальний рух⁸. Конкретними причинами були: відносний дефіцит родючої землі, виникнення проблем з продовольством внаслідок природного приросту населення, високий розвиток ремесла, необхідність розширення обміну та торгівлі

та отримання необхідних ресурсів. Були й інші причини виведення колоній, наприклад, політичні переслідування.

Досліджуючи процес виведення колоній у район Бузького та Дніпровського лиманів, дослідники дійшли висновку, що незважаючи на те, що перші колоністи вже за 2-3 покоління заснували досить густу мережу із сільськогосподарських селищ, чільне місце у структурі діяльності колонії на о. Березань та Ольвійського поліса від початку їх заснування посідала торгівля. Особливо яскраво це виявилось на о. Березань, де було знайдено безліч фрагментів розписної античної кераміки. За влучним зауваженням Ю. Г. Виноградова, величезну кількість привізної кераміки і ремісничих товарів не можна було купити в їх виробників за той обсяг продуктів сільського господарства, який вироблявся мешканцями еллінських колоній, і вони переважно призначалися на продаж варварам⁹. Можна погодитись з поглядами дослідників на те, що ранні поселення (Березань, Ольвія) були оточені хорошою, яка експлуатувалася першими поселенцями лише для власного споживання. Античний імпорт покривався за рахунок «торгівельного обміну з глибинними районами Скіфії, а не власним виробництвом»¹⁰.

Але повернемося до проблеми економічної моделі прийнятної для Офіусси-Тіри. Вона була єдиним поселенням на західному березі Тіраса і, зважаючи на це, Ніконій не відігравав щодо неї ролі патрона., Потрапивши на чужу територію греки практично одразу вступили в контакти з місцевим населенням, зокрема й торгіві. Це підтверджується знахідками великої кількості варварської кераміки синхронної заснуванню Офіусси-Тіри¹¹ (аналогічну картину можна спостерігати на Березані, в Ольвії, в Істрії тощо)¹². На думку Н. А. Гаврилюк, яка обробила весь комплекс ліпної кераміки з розкопок Тіри, можна говорити не лише про тісні контакти з фракійцями північної групи, а згодом і гетами, а й про їхнє постійне проживання у місті¹³. Зв'язки з місцевим населенням можна простежити також у знахідках античної кераміки кінця VI – початку V ст. до н.е. на варварських територіях у глибині материка¹⁴.

Відносно самотні (ми не знаємо характер взаємовідносин з Ніконієм), мешканці Офіусси-Тіри змушені були зайнятися пошуками «шматка хліба». Зрозуміло, що сил на заснування додаткових сільських селищ у них не було, і жодних їх слідів в окрузі Офіусси-Тіри досі не знайдено. Знахідки кераміки фракійського вигляду, синхронної часу заснування колонії, свідчать про тісні контакти з варварами, які проживали вище за Тірасом¹⁵. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що ґрунти, придатні для вирощування зернових культур, розташовані лише на північ від міста, а на півдні – тільки піщані

грунти. Складно судити, наскільки було розвинене своє ремісничє виробництво та промисли.

Для визначення економічного потенціалу Офіусси-Тіри велике значення має кількість її громадян, що було досліджено С. Д. Крижицьким¹⁶. Коректність таких підрахунків залежить від правильності визначення меж міста. Але ці дані, опубліковані у роботах І. Б. Клеймана, С. Д. Крижицького, є недостатньо обґрунтованими¹⁷. Крім того, дослідження, що проводилися Білгород-Тірською експедицією ІА, дозволяють зменшити передбачувану територію міста. Отже, у період кінця VI – початку V ст. н.е. територія міста не могла перевищувати 2 га без урахування затопленої частини, а визначити її неможливо. Надалі площа міста збільшувалася, кількість населення зростала і в період еллінізму могла сягати 2 тис. (без урахування сільських мешканців), а за римського часу – 5 тис. людей (без урахування сільських мешканців), з урахуванням затопленої частини міста кількість мешканців була дещо більшою. На першому етапі можна погодитись з цифрою 1-1,5 тис., хоча вона могла і не досягати 1 тис. чол. У період еллінізму кількість мешканців була не меншою за 2 тис. (без урахування сільських мешканців). Що стосується римського часу, коли місто, як показали більш пізні дослідження, не виходило, як ми припускаємо, за межі забудови періоду еллінізму, а збільшило свою площу тільки за рахунок цитаделі римського часу, кількість мешканців можна визначити в 2-3 тис. осіб (без урахування сільських мешканців). Отже, людський ресурс, необхідний для виробництва значних обсягів зерна був явно недостатній.

На першому етапі життя поліса, коли кількість жителів становила 1-1,5 тис. осіб, за відсутності поселень на хорі площа оброблюваної землі мала становити приблизно 800-1200 га. Приблизні підрахунки (які більш детально неможливо навести у пропонованій роботі) обсягів зерна необхідного для харчування мешканців, худоби та створення насінневого фонду, показали, що громадяни Тіри могли обробляти власноруч площу, необхідну лише для власного споживання. Аналогічна ситуація мала місце й у Ніконії, і в Ольвії¹⁸.

Дослідження показали, що обсяг пшениці, що вирощувалась лісостеповими скіфами був недостатній для її імпорту¹⁹. Існує й інша думка щодо цього питання²⁰, крім того відомо про вирощування пшениці фракійцями. Загалом, Офіусса-Тіра навіть у періоди, коли в неї з'явилася відносно розвинена хора (IV ст. до н.е. і II-III ст. н.е.), не могла бути значним постачальником зерна на зовнішній ринок. Вона могла бути лише посередником поставок збіжжя античному світу, з

чого отримувала чималу вигоду. На зовнішній ринок крім зерна, ймовірно, могли вивозити рибу, про що свідчить Псевдо-Скімн (Ps-Scymn. 798-803), коней, якими славилися фракійці, продукти скотарства, рабів. Очевидно, на першому етапі Офіуссі-Тірі вдалося зосередитися на посередницькій торгівлі, що і зробило її провідним центром Придністров'я.

Але економіка – це не тільки виробничий процес, а й суспільні відносини у системі виробництва, розподілу та споживання. В античний період значну частину виробників складала раби. Скільки їх було в Тірі, яку роль вони відігравали у виробництві, поки що невідомо. Найбільше рабів концентрувалося у великих ремісничих майстернях та у гірничій справі, меншою мірою у сільському господарстві. У Тірі не було ні ергастеріїв, ні гірничих копалень. Можливо, тут була невелика кількість «домашніх рабів», а також працівників, зайнятих у сільському господарстві.

Отже, можна висловити попереднє міркування щодо економічної моделі Офіуссі-Тіри. Ця модель не мала нічого спільного з горезвісною автаркією, яка не відповідає уявленням давньогрецьких філософів і не є економічною моделлю для античного світу. Це був своєрідний зразок античного товарного, але досить слабозрозиненого виробництва за незначної участі у процесі рабів. Особливістю цієї моделі був пріоритет обмінно-товарних відносин у житті поліса, де він виступав посередником між варварським і античним світами.

¹ Таку ситуацію щодо поселення на Березані реконструює і Ю. Г. Виноградов, який обґрунтовано вважав наявність невеликих землеробських ділянок, не зафіксованих археологічно на Березані та в Ольвії протягом 2-3 поколінь мешканців цих колоній (Политическая история Ольвийского полиса. VII-I вв. до н.э. Москва, 1989. С. 52-53).

² Крижицький С. Д., Лейпунська Н. О. Принципи моделювання економічного базису північнопричорноморської античної держави на прикладі Ольвії // Палеоекономіка раннього залізного віку на території України. К., 2004. С. 8-9.

³ Там само. С.10.

⁴ Брагинская Н. В., Бергман А. С. Автаркия // Центр гуманитарных технологий. Отв. редактор А. В. Агеев. Москва, 2023. С. 1.

⁵ Маринович Л. П. Полис и обмен: в концепции Аристотеля // ВДИ. 2003. 4. С. 56.

⁶ Там само. С. 65.

⁷ Достатньо зупинитися на відповідному розділі монографії В. П. Яйленко (Греческая колонизация в VII-III вв. до н.э. Москва, 1982).

⁸ Відмітимо лише праці: Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. VII-I вв. до н.э. Москва, 1989; Колобова К.М. Из истории раннего греческого общества. Ленинград, 1951; Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (Краткий очерк отечественных теорий колонизации). К., 1966; Яйленко В.П. Греческая колонизация. VII-III вв. до н.э. (По данным эпиграфических источников). Москва, 1982.

⁹ Виноградов Ю. Г. Зазн. тв. С.53.

¹⁰ Там само.

¹¹ Самойлова Т. Л. Этнокультурная ситуация в степной зоне Северо-Западного Причерноморья и основание греческих колоний в Нижнем Поднестровье. // Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я. Одеса, 2000. С. 82.

¹² Ми не стверджуємо, що знахідки кераміки певного етносу обов'язково свідчать про перебування його представників в античних анклавах, але значна його кількість може надає перевагу такому припущенню і безсумнівно свідчить про тісні контакти з варварським світом.

¹³ Гаврилук Н. А. Лепная керамика Тиры. // Тира-Белгород-Аккерман. Одесса, 2010. С. 44.

¹⁴ Mateevici N. Amforele grecești în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin însec. VI- începutul sec. II a. Chr. Chișină, 2007.

¹⁵ Никулице И. Т. Северные фракийцы в VI-I вв. до н.э. Кишинев, 1987. С. 24-25.

¹⁶ Крыжицкий С. Д. О возможном количестве населения Тиры // Аккерманские древности. Белгород-Днестровский, 1997. С. 53-55.

¹⁷ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. Историко-археологический очерк. К., 1985. С. 30; Крыжицкий С. Д. Зазн. тв. С. 59.

¹⁸ Бруяко И.В., Секерская Е.П. Очерки экономики населения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. Одесса. 2016. С. 127-130; Крыжицкий С. Д., Щеглов О. М. Про зерновий потенціал держав Північного Причорномор'я // Археологія. 1991. 1.

¹⁹ Гаврилук Н. А. История экономики степной Скифии. VI-III вв. до н.э. К., 1999. С.267-289.

²⁰ Бруяко И. В., Секерская Е. П. Зазн. тв. С. 134.

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOlb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IPE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IPE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О. В., Корчемна І. С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П. М. Біцилли (до дня пам'яті)	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П. А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.	90
<i>Венгер А. Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіюсак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багатидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмілий підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518